

PAMIĘCI PROFESORA DOKTORA JANA ŻAKA (1923–1990),
WSPÓŁTWÓRCY WSPÓŁCZESNEJ PRAHISTORII POLSKIEJ

W dniu 4 stycznia 1990 r. odszedł na zawsze Profesor Jan Żak, wybitny naukowiec i utalentowany wychowawca wielu pokoleń archeologów. Profesor tworzył kształt współczesnej prahistorii polskiej, zwłaszcza poznańskiej, przez blisko 30 lat, wykorzystując swoją rozległą wiedzę, czerpaną z wielu dyscyplin humanistycznych i przyrodniczych, w poszukiwaniu nowych rozwiązań teoretycznych i metodologicznych. Jego znaczenie dla prahistorii to nie tylko badania empiryczne i studia z zakresu wczesnego średniowiecza, ale również formowanie nowego spojrzenia na podstawowe problemy tej dyscypliny. Profesor Jan Żak propagował i wprowadzał teorię oraz rozważania metodologiczne do badań konkretno-historycznych, głosząc konieczność przekraczania ograniczeń nauki pozytywistycznej w postaci wąskiego empiryzmu czy indukcjonizmu.

1. ŻYCIE I DZIAŁALNOŚĆ

Prof. zw. dr hab. Jan Żak urodził się 22 marca 1923 r. w Betkowie k. Kościana w Wielkopolsce, w rodzinie inteligenckiej; jego matką była Salomea ze Śmierchalskich, natomiast ojcem Walenty Żak, administrator dóbr ziemskich (w Betkowie). Jan Żak po ukończeniu sześciu klas szkoły powszechnej im. S. Konarskiego w Poznaniu uczęszczał do gimnazjum im. Marii Magdaleny w Poznaniu, w którym uzyskał tzw. małą maturę w czerwcu 1939 r., a więc tuż przed wybuchem wojny. Podczas wojny, 8 grudnia 1939 r., wraz z rodziną został przesiedlony przez Niemców do Generalnej Guberni, do Starego Zamościa. Pracował tam jako robotnik w cukrowni Klemensów (w latach 1940–1941), a potem (1941–1942 r.) jako asystent rolniczy w Majdanie Stuleńskim oraz w Stulnie, gm. Uhrusk (koło Chełma Lubelskiego), będąc krótko w Batalionach Chłopskich. Wkrótce (20 stycznia 1943 r.) został wcielony do przymusowej organizacji pracy *Baudienst* w Chełmie Lubelskim, skąd uciekł i ukrywał się początkowo koło Krasnegostawu, a potem koło Grójca (u rodziny). W czasie łapanki (22 czerwca 1943 r.) został zatrzymany i *Sonderdienst* wysłało go do Niemiec (sc. do Austrii) na przymusowe prace. Droga wiodła od Strasshof-Wagram (2 tygodnie) do Innsbrucku (1 miesiąc, pracował jako robotnik rolny), gdzie został konduktorem kolejki linowej Hungerburg – Hafellekar, pracując tam do

końca 1944 r. Dzięki pomocy austriackiego ruchu oporu, w mundurze żołnierza włoskiego, wraz z transportem ciężko rannych żołnierzy włoskich wracających z frontu wschodniego, dostał się do Włoch w rejon Merano. Jan Żak w północnych Włoszech wstąpił do antyfaszystowskiej grupy partyzanckiej, a następnie na początku 1945 r. przekroczył Apeniny i wstąpił do I Brygady III Dywizji Strzelców Karpackich, biorąc udział we wszystkich jej działaniach wojennych. Po zakończeniu wojny odkomenderowano go do szkoły podchorążych piechoty w Materze k. Bari, którą ukończył po 9 miesiącach (z wynikiem celującym). Następnie uczęszczał na kursy licealne w Matino k. Taranto, jednak już w sierpniu 1946 r. wyjechał wraz z całą szkołą podchorążych do Anglii, do Yorkshire. Zadeklarował powrót do Polski, czekając nań do stycznia 1947 r. Jan Żak wrócił do Poznania 7 stycznia 1947 r. i podjął naukę w Liceum im. Marii Magdaleny, uzyskując maturę 22 czerwca 1948 r. (z wynikiem bardzo dobrym). W tym czasie udzielał się w takich organizacjach jak Związek Młodzieży Demokratycznej, którego był przewodniczącym, czy KW Związku Młodzieży Demokratycznej Poznań. Zły stan zdrowia (choroba płuc) uniemożliwił mu podjęcie studiów uniwersyteckich.

Studia na Uniwersytecie Poznańskim podjął Profesor Jan Żak pod koniec roku akademickiego 1948/49 na kierunku prehistoria u prof. dra J. Kostrzewskiego i częściowo prof. dra W. Hensla. Miał wówczas 25 lat i z ogromnym zapałem nadrabiał wszystko to, czego mógł się nauczyć, gdyby nie wojna. Studiował więc etnografię (u prof. E. Frankowskiego i prof. J. Gajka), antropologię (u prof. J. Czekanowskiego), częściowo archeologię klasyczną (u prof. M. Ruxer), historię średniowiecza (u prof. K. Tymienieckiego) oraz filologię słowiańską (u prof. W. Kuraszkiewicz). Magisterium z filozofii w zakresie prehistorii, etnografii i antropologii uzyskał Profesor Jan Żak w czerwcu 1952 r. na podstawie pracy pt. *Kształtowanie się ośrodka feudalnego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu* (ocenionej jako bardzo dobra przez prof. E. Frankowskiego i prof. W. Hensla), opublikowanej w 1959 r.¹ Jeszcze w trakcie studiów, 1 maja 1950 r., Profesor podjął pracę jako asystent i st. asystent w Kierownictwie Badań nad Początkami Państwa Polskiego i prowadził prace wykopaliskowe w Poznaniu. W 1954 r. (1 stycznia) został adiunktem w IHKM PAN w Poznaniu. W tejże placówce naukowej uzyskał doktorat nauk humanistycznych na podstawie pracy pt. *Kontakty społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII w.* w dniu 18 stycznia 1960 r. Praca została napisana pod kierunkiem prof. W. Hensla, a recenzowana była przez prof. J. Kostrzewskiego i prof. K. Tymienieckiego².

Następny etap działalności Profesora rozpoczął się wraz z przejściem z IHKM PAN do pracy w Katedrze Archeologii Polski i Powszechnej UAM (obecnie Instytut Prahistorii) w charakterze adiunkta (1.10.1961 r.). Profesor Jan Żak habilitował się 15 maja 1964 r., a więc w cztery lata po doktoracie, na podstawie trzytomowej pracy pt. *»Importy« skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku*³. Praca ta stanowiła próbę wszechstronnego rozwiązania zagadnienia kontaktów dwóch światów poczynając od VI w., a na XI w. kończąc. Dalsza droga zawodowa Profesora to uzyskanie 30 stycznia 1965 r. stanowiska docenta w Katedrze Archeologii. Drukowana praca o „importach” skandynawskich oraz maszynopis kolejnej pracy *Wczesnofeudalna Skandynawia*⁴ były podstawą mianowania go z dniem 28 grudnia 1968 na profesora nadzwyczajnego. Wkrótce potem, 1 września 1969 r., Profesor Jan Żak został powołany na stanowisko kierownika ówczesnej Katedry Archeologii i piastował je jako dyrektor Instytutu Prahistorii (po zmianie nazwy katedry – od 1982 r.) do końca swego życia. W 1976 r. otrzymał tytuł profesora zwyczajnego.

Praca naukowa Profesora Jana Żaka miała rozległy charakter, czego wyrazem jest około 200 pozycji opublikowanych. Składają się na nie ujęcia syntetyzujące, monografie, studia,

¹ J. Żak, *Kształtowanie się ośrodka feudalnego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, [w:] *Poznań wczesnośredniowieczny*, W. Hensel red., t. 1, Poznań 1959.

² J. Żak, *Studia nad kontaktami społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII w.*, Wrocław 1962.

³ J. Żak, *»Importy« skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku*, cz. katalogowa, Poznań 1963, cz. analityczna, Poznań 1967, cz. syntetyczna, Poznań 1967.

⁴ J. Żak, *Wczesnofeudalna Skandynawia*, Poznań 1969.

artykuły, sprawozdania z badań wykopaliskowych. Profesor był autorem lub współautorem 6 książek w 8 tomach oraz monografii źródłowych. Kilkanaście jego studiów i artykułów znajduje się w czasopismach zagranicznych, mianowicie czeskich, niemieckich, francuskich, szwedzkich. Wyniki swej pracy przedstawiał w postaci referatów na kongresach międzynarodowych (w Warszawie, Berlinie, Bratysławie, Pradze, Nicei), również na zjazdach (w Getyndze), a także na wykładach w Szwecji (Lund, Sztokholm), w Danii (Kopenhaga), w RFN (Kilonia, Monachium, Getynga, Moguncja, Kolonia).

Badania naukowe Profesora koncentrowały się na problematyce wczesnego średniowiecza, zwłaszcza kontaktów społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi, a także nad uzbrojeniem i etnogenezą Słowian oraz na problematyce teoretycznej i metodologicznej prahistorii (archeologii). Realizacji tej problematyki służyły zarówno rozległe studia (również w Skandynawii), jak i nowoczesne prace wykopaliskowe, początkowo nad wczesnośredniowiecznym Poznaniem (w 1950 r.), następnie Bninem (gm. Śrem), wreszcie badania na Pomorzu Środkowym w ramach ogólnopolskiego programu studiów nad etnogenezą Słowian oraz rekonstrukcją pradziejów tego regionu.

Początkowo Profesor wiele uwagi poświęcił wczesnośredniowiecznemu Poznaniu oraz różnym aspektom kultury materialnej, z którymi wiąże się pierwsza monografia *Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie. Wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*⁵. Zagadnienie to podjął Profesor Jan Żak (wraz z L. Maćkowiak-Kotkowską) blisko 30 lat później, dając ujęcie dojrzałe zarówno teoretycznie jak i przedmiotowo na tle szerszej problematyki w monografii *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim w VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*⁶.

Problematyka skandynawska odgrywała podstawową rolę w pracach Profesora, czego wyrazem są monografie: *Studia nad kontaktami społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII wieku*⁷, *Importy skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI w.*⁸ oraz *Wczesnofeudałna Skandynawia*⁹. Prace te są głęboko erudycyjne i w znacznej mierze pionierskie na gruncie polskim.

Poważny udział w twórczości Profesora Jana Żaka zajmowała problematyka niemcoznawcza i słowianoznawcza, której poświęcił takie prace jak: *Słowianie i Germanie w prahistorii polskiej i niemieckiej*¹⁰, a w ich uzupełnieniu artykuły i studia dotyczące *Problemy metodologicznych dziejów Niemiec* (1978), *Początków ujęć syntetyzujących pradzieje Niemiec* (1981) czy *Prahistorii*, a także *Etnogenezy i topogenezy Słowian* (1980).

Nie sposób pominąć pracy Profesora w redagowaniu oraz jako współautora 4-tomowej serii *Materiałów do studiów nad osadnictwem bnińskim*, poświęconej wyjaśnieniu roli grodów niekasztańskich w kolejnych tomach: *Grodzisko wkleśłe*, *Grodzisko stożkowate*, *Podgrodzie*, *Mikroregion bniński*¹¹. Profesor Jan Żak redagował również *Studia i materiały do osadnictwa Pomorza Środkowego na przełomie er* (1980). Podjął także próbę oryginalnego ujęcia syntetyzującego dzieje

⁵ J. Żak, *Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Warszawa 1959.

⁶ J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim w VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Poznań 1988.

⁷ J. Żak, *Studia nad kontaktami społeczeństw...*, Wrocław 1962.

⁸ Por. przypis 3.

⁹ Por. przypis 4.

¹⁰ J. Żak, *Słowianie i Germanie w prahistorii polskiej i niemieckiej*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii*, J. Krasuski, G. Labuda, A.W. Walczak, red., Poznań 1974, s. 21-149.

¹¹ J. Żak, red., *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim*, t. 1, *Grodzisko wkleśłe*, Poznań 1975, t. 2, *Grodzisko stożkowate*, Warszawa 1976, t. 3, *Podgrodzie*, Poznań 1979, t. 4, *Mikroregion bniński*, Poznań 1985.

społeczeństw nad Odrą i Wisłą w pracy *Ziemie polskie w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, stanowiącej istotny element *Dziejów Polski*¹². W pracy tej nawiązał do bogatego dorobku poznańskiego ośrodka prahistorycznego i historycznego oraz do osiągnięć metodologicznej szkoły poznańskiej i zaproponował spójną wizję pradziejów tych społeczeństw.

Ważnym nurtem rozważań Profesora Jana Żaka była teoria i metodologia archeologii i prahistorii, którą propagował i tworzył jej podstawy jako jeden z nielicznych prahistoryków polskich i tej problematyce poświęcimy uwagę w dalszym ciągu naszych rozważań.

Ogromny trud podjął Profesor na polu organizacji nauki, zarówno uniwersyteckiej, jak i pozauniwersyteckiej. W ramach swojej pracy na Uniwersytecie im. A. Mickiewicza pełnił funkcję najpierw kierownika Katedry Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej, a następnie (od 1982 r.), po jej przekształceniu w Instytut Prahistorii – funkcję dyrektora; był również Kierownikiem Zakładu Prahistorii Powszechnej (do 1987 r.), natomiast Zakładem Historii i Metodologii Prahistorii (jedyną tego typu jednostką uniwersytecką) kierował do końca życia.

Z inicjatywy Profesora Instytut Prahistorii UAM zyskał w 1984 r. własne czasopismo „Folia Praehistorica Posnaniensia”, którego był redaktorem; był też członkiem komitetów redakcyjnych „Slavia Antiqua”, „Fontes Archaeologici Posnanienses” i „Pomorania Antiqua”.

Profesor Jan Żak reprezentował Polskę jako członek Międzynarodowej Unii Nauk Protohistorycznych przy UNESCO, należąc również do Rady Stałej tejże Unii. Należał do wielu stowarzyszeń naukowych, był członkiem korespondentem Niemieckiego Instytutu Archeologicznego (RFN), byłym członkiem Komitetu Nauk Etnologicznych PAN, członkiem Komitetu Słowianoznawstwa PAN, przewodniczącym Komisji Archeologicznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, przewodniczącym Rady Naukowej Archeologicznej Ministerstwa Kultury i Sztuki, byłym przewodniczącym Rady Naukowej Muzeum Archeologicznego w Poznaniu i byłym członkiem tej Rady oraz Rady Naukowej Muzeum w Zielonej Górze, Koszalinie i na Lednicy, byłym wiceprzewodniczącym Rady Naukowej IHKM PAN w Warszawie, członkiem tejże Rady, byłym wiceprzewodniczącym poznańskiego oddziału Towarzystwa Archeologicznego i Numizmatycznego; był również członkiem Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej przy Ministerstwie Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki.

Autorytet naukowy Profesora zaowocował również w postaci ścisłej współpracy naukowej Instytutu Prahistorii UAM z Instytutem Archeologii w Kilonii, konkretyzowanej w wielu inicjatywach badawczych i pracach naukowych.

Profesor Jan Żak otrzymał wiele nagród, spośród których na podkreślenie zasługują: Nagroda Państwowa I stopnia (zespołowa) w 1978 r. za współautorstwo „Dziejów Polski” oraz 2 nagrody II i III stopnia Ministerstwa Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki, Nagroda Sekretarza PAN, Nagroda Naukowa m. Poznania i woj. poznańskiego (w 1973 r.). Natomiast wśród odznaczeń wymienić należy Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski (w 1974 r.), Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski (w 1987 r.), Medal Komisji Edukacji Narodowej (w 1977 r.) i liczne odznaczenia regionalne i medale.

Uhonorowali go również współpracownicy na 25-lecie jego pracy naukowej, wydając księgę pamiątkową „Studia Archaeologica Pomeranica” w 1974 r.

2. ŚWIATOPOGLĄD NAUKOWY PROFESORA JANA ŻAKA

Obraz prahistorii jako nauki powstawał w wizji Profesora jako kontaminacja koncepcji teoretycznych i metodologicznych z rezultatami badań konkretno-historycznych. Metodologię prahistorii rozumiał Profesor szeroko, podobnie jak metodologię historii J. Topolski¹³, włączając do niej dyrektywy metodologicznej szkoły poznańskiej J. Kmity i L. Nowaka. W zakresie zainteresowań metodologii prahistorii widział, podobnie jak J. Topolski, trzy działy: a) roz-

¹² J. Żak, *Ziemie polskie w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, (w:) *Dzieje Polski*, J. Topolski, red., Warszawa 1975, s. 14–87.

¹³ J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1984.

ważać nad podejmowanymi czynnościami poznawczymi (metodologia pragmatyczna), b) rozważać nad rezultatami badań, czyli nad zbiorem twierdzeń o danej dziedzinie (metodologia apragmatyczna), c) rozważać nad przedmiotem badań, czyli nad dziedziną badań (metodologia przedmiotowa).

W powyższej klasyfikacji zainteresowań badawczych podkreślona została doniosła rola rozważań nad przedmiotem badań pracy metodologicznej. Zawiera się ona w przyznaniu ważności metodologicznej, nie tylko uzasadnianiu twierdzeń z zakresu poszczególnych dziedzin danej nauki (i poszukiwaniu metod dochodzenia do nich), lecz również uzyskiwaniu twierdzeń prawdziwych, co jest możliwe jedynie poprzez konfrontowanie tych twierdzeń z wiedzą o danej dziedzinie i stąd wynika ważność i konieczność metodologii przedmiotowej w ramach nauk historycznych.

W zakresie teorii i metodologii prahistorii polskiej Profesor dostrzegał dwa zasadnicze kierunki¹⁴. Pierwszy, którego mienił się przedstawicielem, nawiązywał do historyzmu teoretycznego w ujęciu J. Kmity i jego najbliższych współpracowników, a określany jest mianem metodologicznej szkoły poznańskiej. Podejście to wyklucza możliwość eksplanacji typu biologicznego na gruncie nauk humanistycznych, czyli ma charakter antynaturalistyczny i preferuje w wyjaśnianiu prawomocnym metodę funkcjonalno-genetyczną. Poszukuje się na jej gruncie czynników rozwoju społecznego w takich kategoriach jak siły wytwórcze (rozumiane jako wypadkowa możliwości oferowanych przez naturalne środowisko przestrzenne oraz stanu kultury techniczno-użytkowej) w powiązaniu z relacjami występującymi w całej kulturze ludzkiej z wytwórczą, symboliczną i światopoglądową łącznie. Wykorzystuje się tu szeroko procedury modelowania rzeczywistości, z których najważniejsze znaczenie ma uzyskanie realnego obrazu świata prądziejowego.

Kierunek drugi, właściwy wielu archeologom, proponuje wykorzystanie teorii ewolucji jako wspólnej płaszczyzny dla różnych dyscyplin badań grup ludzkich, w tym dyscyplin historycznych. Teorią wyjaśniającą jest teoria ewolucji, natomiast opis zjawisk przyrodniczych jak i kulturowych ujmowany jest jako analogiczny pod względem formalnym. Charakterystyka systemu społeczno-kulturowego ma polegać na wychwyceniu zbioru zależności między najistotniejszymi czynnikami (kulturowymi, społecznymi, biologicznymi, ekologicznymi itp.), czyli na zbudowaniu modelu ewolucji biokulturowej w oparciu o metodę idealizacji, pozwalającą na określenie zależności między zjawiskami badanymi a ich istotą. Profesor Jan Żak, mimo że nie opowiadał się za biokulturowym modelem badań (1988, s. 9–12), to w śmiałych, twórczych próbach odmiennych ujęć teoretycznych istotnych problemów widział źródło postępu w każdej nauce, w tym też w prahistorii. Jego zdaniem, w takich poszukiwaniach istnieje sens badań metodologicznych.

Wizję prahistorii przedstawił Profesor w 1975 r. w uwagach teoretycznych o refleksji prahistorycznej¹⁵. Prahistorię definiował jako naukę o rozwoju świadomej i celowej działalności pradziejowych społeczeństw ludzkich, działalności nastawionej na redukcję zależności od przyrody. Prahistoria bazuje na zbiorach oznak humanistycznych (zwłaszcza kulturowych) oraz na zbiorach oznak naturalnych, ustalając prawidłowości, rekonstruując fakty szczegółowe oraz wyjaśniając je, co stanowi jej cel¹⁶.

Zagadnieniem, któremu poświęcił wiele uwagi, była refleksja prahistoryczna, czyli refleksja człowieka pradziejowego i nowożytnego na temat swej przeszłości¹⁷. Zaproponował periodyzację tej refleksji poczynając od wyobrażeń i wiedzy społeczeństw pierwotnych (w tym łowicko-zbierackich i wczesnoagrarno-pastoralnych), poprzez refleksję społeczeństw wczesnoklasowych

¹⁴ J. Żak, *Wprowadzenie*, [w:] *Szkice z antropologii ogólnej*, J. Piontek, red., Poznań 1988, s. 9–12.

¹⁵ J. Żak, *Uwagi teoretyczne o refleksji prahistorycznej*, „*Archeologia Polski*”, t. 20: 1975, z. 2, s. 259–273.

¹⁶ Tamże, s. 260.

¹⁷ Tamże, s. 267–268.

(społeczeństwa bliskowschodnie, mykańskie, ewentualnie submykańskie), refleksję klasowych społeczeństw antycznych w strefie śródziemnomorskiej, średniowieczną refleksję społeczeństw strefy śródziemnomorskiej, zachodnio- i środkowoeuropejskiej, po refleksję klasowych społeczeństw protoburżuazyjnych i burżuazyjnych strefy europejskiej (z wieloma fazami). Z powyższego zamierzenia zrealizował Profesor część dotyczącą społeczeństw łowiecko-zbierackich¹⁸. Cechuje je ogromna erudycja, dojrzałość metodologiczna i oryginalność. Podstawowymi zasadami, jakimi się kierował przy budowaniu przedmiotowego modelu społeczeństw wspólnoty pierwotnej, były zasady wyodrębniane przez materializm historyczny, które mają charakter bardzo ogólny i są następujące: 1) sposób produkcji określa jednoznacznie całokształt życia społecznego, 2) siły wytwórcze determinują stosunki produkcji, 3) całokształt obiektywnych elementów bytu społecznego determinuje świadomość. Nie są one jednak wystarczające do podjęcia badań i wymagają założenia pewnej teorii społeczeństwa. W rekonstrukcji społeczeństw pradziejowych o gospodarce łowiecko-zbierackiej wykorzystane zostało modelowanie w oparciu o nowożytnie społeczeństwa o podobnych układach społecznych i gospodarczych. Za czynniki rozwoju wspólnot pradziejowych zostały uznane sprzeczności usuwane stopniowo na drodze przekształceń sił wytwórczych, stąd społeczeństwo mogło utrzymywać względnie trwałą równowagę w długich okresach.

Obecnie przyjmuje się istnienie tych zależności funkcjonalnych, lecz zakłada się, że od początku każdej strukturze funkcjonalnej odpowiada pewien stan równowagi, a więc jest on jej cechą, a nie jedynie skutkiem pewnych działań czy procesów. Taki stan równowagi jest permanentnie utrzymywany i polega na stałym odnawianiu obiektywnych warunków praktyki społecznej¹⁹. Problem natomiast zawiera się w tym, że ów aspekt funkcjonalny jest nieuchwytny praktycznie, zarówno dla uczestnika, jak i dla badacza danej kultury, stąd wszystko zależy od przyjętej teorii społeczeństwa, co nie oznacza jej dowolności. Profesor Żak taką teorię założył i na jej podstawie rekonstruował różne aspekty kultury, w tym również kwestię świadomości społecznej łowców i zbieraczy. Świadomość społeczną tych grup ludzkich ujmował jako odbicie warunków bytu z jednej strony, a z drugiej jako regulator tegoż bytu, zapewniający względną trwałość form współegzystencji za pomocą instytucji rodowych i plemiennych. W jej skład wchodziła wiedza, magia, ideologia rodowo-plemienna i religia. Wszystkie one w swej genezie realizowały sensy utylitarne, związane z czynnościami gospodarczymi tych społeczeństw; rolę sakralizującą w stosunku do pozostałych spełniała religia²⁰. Religia jest tu rozumiana jako proces powstawania odzwierciedlenia świata obiektywnego, nieweryfikowalnego w praktyce materialnej, lecz zarazem stanowi ona uzasadnienie, rację tego bytu, wpływając na społeczeństwo stabilizująco, konserwatywnie. Pogląd ten łączy tradycyjne stanowisko marksistowskie eksponujące pasywną, „odbiciową” rolę religii, ze stanowiskiem bardziej nowoczesnym, rozwiniętym później przez M. Godeliera w *Perspektywach antropologii marksistowskiej* (1977), omówionych ostatnio przez A. Pałubicką i S. Tabaczyńskiego²¹.

W kwestii ujmowania religii i pozostałych sfer świadomości społecznej, a zwłaszcza sfery światopoglądowej pradziejowych wspólnot pierwotnych istnieją przynajmniej dwie zasadnicze interpretacje. Jedna eksponuje nieodłączność religii i magii, przy czym religia kształtuje magię w tej interpretacji, a preferują ją tacy badacze jak M. Eliade, B. Malinowski, K. Narr²² i J. Żak.

¹⁸ J. Żak, *Próba przedmiotowego modelu kultury społeczeństw młodszego i schyłkowego paleolitu (strefy śródziemnomorskiej)*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 25: 1974/75, s. 28–59.

¹⁹ A. Pałubicka, S. Tabaczyński, *Społeczeństwo i kultura jako przedmiot badań archeologicznych*, [w:] *Teoria i praktyka badań archeologicznych. Przesłanki metodologiczne*, red. G. Donato, W. Hensel, S. Tabaczyński, Warszawa 1986, s. 142.

²⁰ J. Żak, *Próba przedmiotowego modelu...*, s. 37–39.

²¹ A. Pałubicka, S. Tabaczyński, op. cit., s. 149 n.

²² M. Eliade, *Traktat o historii religii*, Warszawa 1966; K.J. Brozi, *Antropologia funkcjonalna B. Malinowskiego*, Lublin 1983; K.J. Narr, *Felsbild und Weltbild*, [w:] *Sehnsucht nach den*

Druga koncepcja opiera się na tezie o determinacji sfer życia przez myślenie magiczne, w stylu idei myślenia pre-logicznego L. Lévy-Bruhla i głosi się w niej pogląd bądź o magii jako o typie praktyki społecznej, np. M.G.J. Jahod czy M. Mauss²³, bądź o magii implicytnej, rozumianej jako sposób widzenia świata ukształtowany kulturowo, np. A. Pałubicka i S. Tabaczyński²⁴.

Generalnie model bytowania społeczeństw łowiecko-zbierackich paleolitu określa Profesor J. Żak jako spłot płynnych koncepcji naiwno-naturalistycznych, spłot klasyfikacyjnych wyobrażeń kompleksowych, który można by określić mianem naiwnego pannaturalizmu²⁵. Świat dla tych ludzi stanowi homogeniczną jednię, wszechzwiązek form bytu ludzi, zwierząt, roślin i przyrody nieożywionej. Innymi słowy, poszczególne sfery życia ludzi są z sobą powiązane, splecione, że nie sposób rozważać ich w izolacji wzajemnej.

W powyższych rozważaniach uwidacznia się określona koncepcja społeczeństwa pradziejowego, której przesłanki są bardzo czytelne i konsekwentne. Również tu znalazła swój wyraz teza o konieczności uświadomienia sobie przez badacza przesłanek metodologicznych badań konkretno-historycznych. Najwyraźniej nastąpiła ona w określaniu przesłanek metodologicznych badań osadniczych²⁶. Metodologia tych badań obejmuje przyjęcie i uzasadnienie wyboru określonej teorii, która miałaby eksplikatywne znaczenie dla osadnictwa, zdefiniowanie podstawowych jednostek osadnictwa oraz generalnie wybór optymalnej metody badań, która pozwoliłaby na uchwycenie wzajemnych związków merytorycznych. Metodą taką, zdaniem Profesora, jest metoda funkcjonalno-genetyczna, pozwalająca na wnioskowanie zarówno synchroniczne, jak i diachroniczne. Na kanwie tego została zdefiniowana podstawowa jednostka rozważań, jaką jest osadnictwo, określane jako historyczna (tj. podlegająca przemianom) szczególna forma bytu społecznego, będąca rezultatem ukierunkowanej działalności społeczeństwa w określonej i okupowanej przezeń takiej epigeosferze, w której zaistniały przynajmniej znośne warunki egzystencji, tj. takie, które umożliwiały zaspokajanie zarówno elementarnych potrzeb ludzkich, jak i potrzeb kulturalnych, jednych i drugich umożliwiających przetrwanie i rozwój w zależności od praktyki społecznej. Determinantą osadnictwa jest praktyka społeczna (zwłaszcza gospodarcza – D.M.-T.), która określała tworzenie się w danym czasie socjoekosfery ludzkiej, stąd ramy osadnicze wyznacza ukierunkowana społecznie działalność ludzka, a jej rezultaty są względnie trwale związane z określoną czasoprzestrzenią poprzez procesy habitacji i sprężonej z nią beśpośredniej eksploatacji²⁷.

Profesor J. Żak wysuwa następującą dyrektywę prawomocności eksplikacji procesów osadniczych w czasach pra- i protohistorycznych²⁸, a mianowicie określenie ściśle wzajemnego oddziaływania na siebie czynników a) naturalnego (możliwości oferowane kulturze przez środowisko przestrzenne), b) ekonomiczno-społecznego (ujmowanego w kategoriach techniczno-użytkowych), c) prawno-politycznego (sankcjonującego stosunki produkcji), d) symboliczno-kulturalnego (całokształt świadomości społecznej, komunikacja symboliczna, światopogląd). Czynniki te oddziałują w różny sposób i w różnym natężeniu kształtując: strategię osadniczą (kierunki i preferencje zasiedlenia), taktykę osadniczą, strukturę osadniczą i formy osadnictwa. Ideą naczelną powyższych wywodów jest teza, że osadnictwo stanowi egzemplifikację relacji społeczeństwa do jego naturalnego środowiska przestrzennego. Idea ta wystąpiła już we wcześniejszych pracach Profesora²⁹, a na tle ogromu prac z tego zakresu³⁰

Ursprung, Frankfurt a.M. 1983, s. 118–136.

²³ M.G.H. Jahod, *Psychologia przeszłości*, Warszawa 1971; M. Mauss, *Socjologia i antropologia*, Warszawa 1973.

²⁴ S. Tabaczyński, A. Pałubicka, op. cit., s. 161 n.

²⁵ J. Żak, *Model przedmiotowy...*, s. 42.

²⁶ J. Żak, *Uwagi metodologiczne nad problemem osadnictwa*, „*Studia Metodologiczne*”, t. 24: 1985, s. 77–87.

²⁷ Tamże, s. 77–78.

²⁸ Tamże, s. 85 n.

²⁹ J. Żak, *O studiach osadniczych*, „*Archeologia Polski*”, t. 22: 1977, z. 2, s. 421–424.

ujęcie problematyki przez J. Żaka wniosło nowe elementy poznawcze, spójność teoretyczną i w pewnym sensie wyprzedziło rozwój badań nad tą dziedziną archeologii i prahistorii. Wyprzedzenie to dotyczy relacji człowiek-środowisko, która ma tu realne znaczenie, określające osadnictwo. Nie polega ono na przyznaniu naturalnemu środowisku przestrzennemu roli biernej czy aktywnej wobec kultury ludzkiej (ten aspekt występuje już od końca XIX w.), lecz istotę problemu stanowi określenie zmiennych stosunków występujących między dwiema strukturami (systemami): społeczeństwem a środowiskiem przyrodniczym. Uchwycenie tej relacji, wyrażone jej określenie daje dopiero realną podstawę do formułowania twierdzeń prawdziwych o charakterze osadnictwa, o jego strategii, a zwłaszcza strukturze odnoszonej każdorazowo do pewnej grupy ludzkiej, w danym wycinku czasu i na danym terenie. Relacja ta dość dobrze wyjaśnia zasadnicze formy wytwórczości (przetwórczości) w pradziejach³¹.

Śród kolejnych zagadnień, którym Profesor Jan Żak poświęcił wiele badań i studiów zarówno metodologicznych, teoretycznych, jak i konkretno-historycznych, była kwestia tzw. nieciągłości, określanej przezeń jako dyskontynuacja (kontynuacja) bytu społecznego³², rozwiązana ostatecznie na płaszczyźnie wiedzy przedmiotowej w odniesieniu do sytuacji, jaka wystąpiła na ziemiach polskich u schyłku starożytności i na początku wczesnego średniowiecza. Profesor nawiązał do dotychczasowego dorobku z tego zakresu (głównie pozostającego na płaszczyźnie fenomenalistycznej) i przeformułował go w aspekcie teoretycznym. Teoria tu założona opiera się na połączeniu aspektu społecznego i kulturowego w rozwoju ludzkim; jest to więc pewna idealizacja. Kontynuacja oznacza tu ciągłość „wewnętrznego” determinowania procesu odtwarzania bytu społeczeństwa (w zakresie warunków społecznych i ekonomicznych), jest to swoista „logika wewnętrzna” rozwoju danego społeczeństwa (odniesiona do określonej przestrzeni). Załamanie się tej logiki jest równoznaczne z dyskontynuacją tegoż bytowania. Odtworzenie warunków społeczno-ekonomicznych następuje w sposób nieciągły w stosunku do poprzedniego; zaczyna funkcjonować nowa „logika wewnętrzna”, gdy poprzednia zawiodła. Stąd zarówno kontynuacja, jak i dyskontynuacja społeczna znajduje swój bezpośredni wyraz w kulturze. Profesor J. Żak wysuwa koncepcję relatywnego *hiatusu* archeologicznego, odzwierciedlającego przełom społeczno-gospodarczy, pewne przemiany społeczne głównie w dziedzinie materialnej. Jest to zrozumiałe tym bardziej, gdy uświadomimy sobie, że w tym czasie nastąpiły doniosłe przemiany społeczne – więzi o charakterze plemiennym zostały zastąpione związkami terytorialnymi (feudalnymi), a wydarzenia zewnętrzne przyspieszyły te procesy. Innymi słowy, w V-VI w. na obszarach między Odrą a Wisłą nastąpiły zjawiska kryzysowe, swego rodzaju „rewolucja” społeczna, która przejawiała się w postaci kryzysu społecznego i kulturowego przy zachowaniu ciągłości bytu społecznego. Czynnikiem tych zjawisk Autor upatruje w gospodarce, w podstawowej sprzeczności socjokultury i socjoorganizacji, potęgowanych oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Profesor zaproponował pewien model ujmowania zjawisk kryzysowych, który w odniesieniu do powyższej problematyki ma silną wartość ekplanacyjną, opartą na idei, że ciągłość bytu społecznego może być zachowana przy nieciągłości jego materialnych przejawów. W literaturze polskiej to złożone zagadnienie rozważają ostatnio A. Pałubicka i S. Tabaczyński³³, niestety bez

³⁰ Prace te omawia szeroko S. Kurnatowski, *Początki i rozwój badań osadnictwa w naukach geograficznych i historyczno-społecznych*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 25: 1973, s. 135–137; tenże, *Funkcje analizy osadniczej w procesach badawczych nauk geograficznych i historyczno-społecznych ze szczególnym uwzględnieniem archeologii i prahistorii*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 26: 1978, s. 147–187.

³¹ J. Żak, *Przetwórczość*, [w:] *Człowiek i środowisko w pradziejach*, red. J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski, Warszawa, s. 191–205.

³² J. Żak, *Kwestia kontynuacji/dyskontynuacji w V/VI w.*, Kraków; tenże, *O kontynuacji i dyskontynuacji społecznej i kulturowej na ziemiach nadodrzańskich i nadwiślańskich w V-VI w. n.e.*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. 1: 1985, s. 85–105.

³³ S. Tabaczyński, A. Pałubicka, op. cit., s. 116 n.

nawiązania do rozważań Profesora J. Żaka. Wskazują na dwoistość pojęcia „ciągłości” (bez względu na jego występowanie zarówno na poziomie obserwacyjnym, „realnym” jak i poznawczym), przy czym za istotniejsze uważają jego znaczenie na poziomie wiedzy przedmiotowej. W tym punkcie poglądy wszystkich autorów są z sobą zbieżne.

3. ZAKOŃCZENIE

W podsumowaniu pragnę jedynie dodać, że zostały tu zasygnalizowane i przedstawione w dużym skrócie najistotniejsze, budzące szeroką refleksję, złożone, a zarazem śmiałe i oryginalne rozwiązania niektórych problemów metodologicznych, teoretycznych (uzupełnionych przedmiotowymi) prahistorii, proponowane przez Profesora Jana Żaka. Pewne z nich są nadal kontynuowane, np. metodologiczne i teoretyczne rozważania nad osadnictwem, inne znajdują kontynuację w pracach wielu osób, które współpracowały z Profesorem, zwłaszcza zagadnienia metodologiczne i teoretyczne współczesnej prahistorii, którym Profesor wytyczał kierunek, jeszcze inne zapewne będą dyskutowane. Walory naukowe tych koncepcji i badań są tak doniosłe, że wiele idei pozostanie trwale w prahistorii i archeologii.

PROFESSOR DOKTOR JAN ŻAK (1923–1990) ZU EHREN, DEM MITBEGRÜNDER DER MODERNEN VORGESCHICHTE POLENS

Zusammenfassung

Professor Doktor Jan Żak (22.03.1923 – 4. 01. 1990) war sein ganzes Leben hindurch mit Großpolen verbunden, und zumal mit Poznań, wo er die Grundschule und dann das Maria Magdalena Lyzeum mit dem direkt vor dem Ausbruch des zweiten Weltkrieges 1939 gemachten sog. kleinen Abitur und der 1948 abgelegten vollständigen Reifeprüfung abgeschlossen hatte. Anfangs der Kriegszeit wurde er zusammen mit seiner Familie in die Gegend von Lublin ausgesiedelt, später zu der Zwangsarbeit nach Österreich weggeschickt. Nach der gelungenen Flucht nach Italien meldete er sich zu den polnischen Streitkräften im Westen. Am 7. Januar 1947 kehrte er in die Heimat zurück und nahm Ende des akademischen Jahres 1948/1949 das Studium der Vorgeschichte unter der Leitung von Professor Dr. Józef Kostrzewski und teilweise Professor Dr. Witold Hensel auf. Den Magistertitel für Prähistorie, Ethnographie und Anthropologie erlangte Professor Żak im Juni 1952 aufgrund der Arbeit „Kształtowanie się ośrodka feudalnego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu” (Entwicklung des feudalen Zentrums in Ostrów Tumski in Poznań). Seine Berufstätigkeit fing er schon während des Studiums (ab 1950) an, als Assistent von Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego (Komitee zur Erforschung der Anfänge des Polnischen Staates), indem er die Grabungsarbeiten in Poznań leitete; nachher wurde er im Institut der Geschichte der Materiellen Kultur der Polnischen Akademie der Wissenschaften (IHKM) tätig. Eine immer grössere Rolle spielten in seiner wissenschaftlichen Tätigkeit die Probleme der westslawisch-skandinavischen Kontakte sowie die materielle Kultur der Westslawen. Diese Fragen waren auch zum Thema seiner 1960 veröffentlichten Doktorarbeit u.d.T.: *Studia nad kontaktami społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII w.* (Studien über die Kontakte der westslawischen und skandinavischen Gesellschaften ab 6. bis 8. Jh.), Wrocław 1962. Im Jahre 1961 setzte Professor Żak seine wissenschaftliche Arbeit am Lehrstuhl für Archäologie an der Universität in Poznań fort. Einige Jahre später, 1964, habilitierte er sich, indem er die dreibändige Arbeit u.d.T.: »Importy« skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku (Skandinavische Importe in westslawischen Gebieten vom 9. bis 11. Jh.), (Katalog, Poznań 1963; analytischer Teil, Poznań 1967, synthetischer Teil, Poznań 1967) vorgelegt hatte. Im Dezember 1968 wurde dem Professor von dem Staatsrat der Titel des außerordentlichen Professors verliehen, und 1976 (nachdem seine Arbeit: *Wczesnofeudalna Skandynawia*

/Frühfeudales Skandinavien/, Warszawa–Wrocław–Kraków 1969 erschienen war) – der Titel des ordentlichen Professors. Seit September 1969 übte Professor Jan Żak die Funktion des Leiters des Lehrstuhls für Archäologie aus, und später, nach der Änderung des Namens zum Institut der Vorgeschichte, wurde er zum Direktor des Instituts (ab 1982).

Professor Żak veröffentlichte fast 200 Arbeiten, war auch Verfasser oder Mitautor von 6 Büchern in 8 Bänden. Seine schöpferische Tätigkeit umfasst auch die in ausländischen Fachzeitschriften publizierten Artikel, Vorträge, die auf internationalen Kongressen (u.a. in Nizza, Berlin, Bratislava) gehalten (und veröffentlicht) wurden, Vorlesungen in Schweden, Dänemark und der BRD. Er war auch Mitglied von vielen wissenschaftlichen Gesellschaften, u.a. von der *Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* bei UNESCO, gehörte dem *Conseil Permanent* der *Union* an, war korrespondierendes Mitglied des Deutschen Archäologischen Instituts (BRD) sowie der zahlreichen wissenschaftlichen Komitees und Ausschüsse in Polen.

Die Verdienste des Professors wurden mit vielen Preisen geehrt, darunter mit dem Staatspreis der 1., 2. und 3. Klasse des Ministeriums für Wissenschaft, Hochschulwesen und Technik. Er wurde auch mit dem Offizier- und dem Ritterkreuz des Ordens *Polonia Restituta* und der Medaille der Kommission für das nationale Erziehungswesen ausgezeichnet; er erhielt auch mehrere regionale Auszeichnungen.

In seiner Forschungstätigkeit konzentrierte sich Professor Żak auf den Problemen der Kontakte zwischen Skandinavien und Westslawen, ferner – der Problematik der Slawen und Germanen in der polnischen und deutscher Vorgeschichte, der Methodologie und Theorie der Vorgeschichte. In seinen wissenschaftlichen Anschauungen knüpfte er an den theoretischen Historismus nach Auffassung von J. Kmita und seinen Mitarbeitern an, genannt die methodologische Schule von Poznań sowie auch an die Idee der Integralgeschichte nach J. Topolski. In seinen Untersuchungen förderte er die antinaturalistische Orientierung. Viele seiner wichtigen Ideen wurden zu dauerhaften Errungenschaften der Vorgeschichte.

Danuta Minta-Tworzowska

Übersetzt von Anna Bender

SYMPOSIUM „CULTURAL AND TRADE CONNECTIONS IN CENTRAL AND EAST EUROPE DURING THE EARLY MIDDLE AGES (9th-10th)”

Sokolov - Torgole (Wagry), 11-14 maja 1983 r.

W tym sympozjum udział wzięli na Węgrych sympozjum poświęconemu kontaktom kulturowym i handlowym w Europie Środkowej i Wschodniej w latach 9-10 w. w tak szerokim zakresie tematycznym. Zostało ono zorganizowane przez Instytut Archeologiczny Węgryńskiej Akademii Nauk w Sopocie oraz Bili Balogh Ádám Múzeum w Sokolov (Czechy). Wzięli w nim udział około 30 osób reprezentujących 10 krajów: Austrię (2), Czechosłowację (4), FRG (1), Finlandię (2), RFN (2), Stany Zjednoczone Ameryki Północnej (1), Szwecję (2), Węgry (ponad 10 osób), Włochy (1) i Związek Radziecki (2).

Problematyka sympozjum została podzielona na pięć grup tematycznych, z których każda obejmowała 4-7 referatów. Łącznie przedstawiono 22 referaty.

Przez tydzień prelegentów odwiedził w Sokolov międzynarodowy zespół, w którego skład wchodził Ádám Balogh Ádám Múzeum w Sokolov przez przewodnika tego seminarium, Gy. Kovácsa, prelegentów multimedialnych trzech godzin do wyjazdu seminarium, referatów w związku z okresem „awantury” w okolicy Sokolov. Odbywały wykładem wśród nich referat prelegentów z lat 9 i 10 w. (1), z 9 i 10 w. (2) oraz referatów w celu tych referatów (1). Uczestnikami wyjazdu Gy. Kovácsa był kierownik Marty Balogh pt. *Problems of the early middle ages* by means of archaeological analysis, zawierający prezentację historii i kronikarzy wykładem wśród których dominowała głąb wycieczki multimedialnych w okolicy seminarium, z którego